O‘ZBEK VA TURK XALQ MAQOLLARIDAGI MILLIY O‘ZIGA XOSLIK

Hasanova Dilsabo Musurmon qizi
Qoraqalpoq davlat universiteti
Adabiyotshunoslik (O‘zbek adabiyoti)
yo‘nalishi 2-kurs magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23898263

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va turk xalq maqollarining (paremiyalarining) semantik tuzilishi, ulardagi yetakchi axloqiy-falsafiy konseptlar hamda milliy realiyalarning differensiatsiyasi qiyosiy-etnolingvistik jihatdan tadqiq etiladi. Mehnatsevarlik, halollik, til mas’uliyati, shirinso‘zlik, do‘stlik, mehmondo‘stlik va sabr kabi universal qadriyatlarning ikki qardosh tilda ifodalanish qonuniyatlari matniy tahlillar asosida ochib beriladi. Shuningdek, O‘rta Osiyo voha-dehqonchilik muhiti bilan Kichik Osiyo (Anado‘lu) dengiz-tog‘ landshaftining xalq badiiy tafakkuriga ko‘rsatgan ta’siri, milliy metaforalarning shakllanishidagi geografik hamda ijtimoiy-xo‘jalik omillari ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqotda maqollarning fonetik-ritmik xususiyatlari, sintaktik parallelizm va antiteza vositasida aforistik quvvat kasb etishi yoritilgan.
Kalit so‘zlar: paremiologiya, maqol, atasözü, axloqiy konsept, lisoniy manzara, antiteza, voha-dehqonchilik madaniyati, dengiz realiyalari, qiyosiy tahlil.

АННОТАЦИЯ. В данной статье на основе сравнительно-этнолингвистического метода исследуется семантическая структура узбекских и турецких народных пословиц (паремий), ведущие морально-философские концепты и дифференциация национальных реалий. На основе текстового анализа раскрываются закономерности выражения таких универсальных ценностей, как трудолюбие, честность, речевая культура, вежливость, дружба, гостеприимство и терпение в двух родственных языках. Также научно обосновано влияние оазисно-земледельческой среды Центральной Азии и морского/горного ландшафта Малой Азии (Анатолии) на художественное мышление народа, а также географические и хозяйственные факторы формирования национальных метафор. В исследовании освещены фонетико-ритмические особенности пословиц, приобретение ими афористической силы посредством синтаксического параллелизма и антитезы.
Ключевые слова: паремиология, пословица, atasözü, моральный концепт, языковая картина мира, антитеза, оазисно-земледельческая культура, морские реалии, сравнительный анализ.

ABSTRACT. This article provides a comparative ethnolinguistic study of the semantic structure, core moral-philosophical concepts, and differentiation of national realia in Uzbek and Turkish proverbs (paremias). Based on textual analysis, it explores the manifestation of universal values such as diligence, honesty, speech ethics, politeness, friendship, hospitality, and patience in both cognate languages. Furthermore, it scientifically substantiates the impact of Central Asian oasis-agricultural settings and Anatolian maritime and mountainous

landscapes on collective artistic cognition, alongside the geographical and socioeconomic factors that shaped national metaphors. The study also examines the phonopoetic structures of proverbs, emphasizing how syntactic parallelism and antithesis generate strong aphoristic resonance.

Keywords: paremiology, proverb, atasözü, moral concept, linguistic worldview, antithesis, oasis-agricultural culture, maritime realia, comparative analysis.

KIRISH. Har qanday xalqning tili uning tarixiy xotirasi, ruhiy olami va asrlar davomida to‘plagan hayotiy tajribasining eng ishonchli xazinasidir. Til xazinasining eng qimmatli durdonalari esa, shubhasiz, xalq maqollaridir. Maqol - xalq aql-zakovatining shunday bir siqiq, sayqallangan aforistik ifodasiki, unda butun bir jamiyatning dunyoqarashi, falsafiy xulosalari, axloqiy mezonlari va hayot qonuniyatlari birgina yoki ikki misrali jumlaga joylanadi [10: 14]. Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek va turk etnoslari ko‘p asrlik umumiy tarixiy ildizga, qadimiy Oltoy va turkiy lingvomadaniy poydevorga egadir. XI asrda yashab ijod etgan buyuk qomusiy olim Mahmud Qoshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy qavmlar tilidagi maqollarni “sav” atamasi bilan qayd etib, ularning jamiyat hayotidagi yuksak mavqeyini ko‘rsatib o‘tgan edi [9: 312]. Qoshg‘ariy to‘plagan savlar bugungi o‘zbek va turk maqollarining umumiy tamal toshi hisoblanadi.

Biroq tarixiy taraqqiyot taqozosi bilan turkiy qavmlarning bir qismi Markaziy Osiyoning voha va dashtlarida o‘troqlashib, o‘zbek xalqini shakllantirgan bo‘lsa, o‘g‘uz qabilalari Kichik Osiyo (Anado‘lu) va Bolqon yarim oroliga qarab siljib, O‘rta yer, Qora va Egey dengizlari havzalarida yangi davlatchilik va madaniy makon - turk millatini barpo etdilar. Bu geografik va ijtimoiy-xo‘jalik tafovut har ikki qardosh tilning paremiologik fondida ham umumiy axloqiy mushtaraklikni, ham o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarni, ya’ni realiyalar differensiatsiyasini yuzaga keltirdi [13: 46]. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi o‘zbek va turk xalq maqollarini yaxlit lingvokulturologik va qiyosiy-semantik maydonda tahlil qilish, ulardagi axloqiy-falsafiy konseptlarning ifodalanishini ochib berish hamda milliy tafakkurning lisoniy manzaradagi aksini ko‘rsatish zarurati bilan belgilanadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tipologik, komponent tahlil, lingvokulturologik, kontekstual hamda semantik-stilistik metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning amaliy materiali sifatida o‘zbek xalq maqollari to‘plamlari [11; 14] hamda turk paremiologiyasining fundamental manbalari [1; 15; 17] asos qilib olindi. Paremiologiya sohasida xalq aforizmlarining semantik va lisoniy xususiyatlarini tadqiq etishda To‘ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Asqar Musaqulov, Shavkat Shomaqsudov kabi o‘zbek olimlarining ilmiy ishlari katta nazariy ahamiyat kasb etadi [10; 12; 13; 14]. Xususan, Bahodir Sarimsoqov maqol va matal chegarasini aniqlashda maqolning mustaqil sintaktik hukmga, tugallangan didaktik xulosaga ega ekanligini ilmiy asoslab berdi [13: 48]. Asqar Musaqulov esa o‘zbek xalq maqollarining poetik arxitekturasi, ichki qofiyalanishi va ritmik tizimini tizimli tahlil qildi [12: 76].

Turk paremiologiyasida esa Ömer Asım Aksoyning fundamental tadqiqotlari va u tuzgan ko‘p jildlik lug‘atlar mazkur sohaning cho‘qqisi sanaladi [1: 22]. Aksoy turk “atasözü”larining qat’iy lisoniy qolipga ega ekanligini, ulardagi har bir so‘z asrlar davomida o‘zgarmasdan kelayotgan xalqona qonun ekanligini ko‘rsatgan. Shuningdek, Aydın Oy, Metin Yurtbaşı kabi turk tadqiqotchilari turk maqollarini mavzuiy tasniflash va ularning tarixiy ildizlarini ochish

bo‘yicha samarali izlanishlar olib borganlar [15; 17]. Shunga qaramay, har ikki tilning maqollar fondini yagona konseptual tizimda, bir-biriga qiyoslagan holda keng qamrovli o‘rganish paremiologiya fanida hamon o‘z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

1-bo‘lim. Mehnatsevarlik, halollik va kasb-hunar konseptining lisoniy ifodalanishi. Mehnat inson shaxsiyatini shakllantiruvchi, uning jamiyatdagi o‘rnini va qadr-qimmatini belgilovchi eng oliy mezon hisoblanadi. O‘zbek va turk xalqlarining ko‘p asrlik hayotiy tajribasida peshana teri bilan topilgan luqma ulug‘lanib, tekinxo‘rlik, yalqovlik va birovning mehnati hisobiga yashash qattiq qoralangan. Ushbu hayotiy falsafa har ikki tilda chuqur semantik maydonni hosil qilgan [10: 18].

Mehnat va uning natijasi o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabati o‘zbek tilida:

“Mehnat, mehnatning tagi - rohat” [11: 45],

“Yozda ishlamagan qishda tishlamas” [11: 48],

“Harakatda - barakat” [14: 62] kabi birliklar bilan ifodalansa;

Turk tilida uning to‘liq semantik analoglari mavjud:

“Emek olmadan yemek olmaz” (Mehnat bo‘lmasa, ovqat bo‘lmas) [1: 245],

“Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer” (Yozda boshi qiziganning qishda oshi pishar) [1: 412],

“Zahmetsiz rahmet olmaz” (Mashaqqatsiz rohat bo‘lmas) [17: 86].

Bu o‘rinda yoz faslidagi fidokorona mehnat bilan qishdagi farovonlik o‘rtasidagi bog‘liqlik har ikki xalqda dehqonchilik va qishloq xo‘jaligi tajribasidan kelib chiqqan holda bir xil metafora orqali ifodalangan. Turkcha “Yazın başı pişenin, kışın aşı pişer” maqolida quyosh ostida bosh qizishi va dasturxondagi issiq osh o‘rtasida fonetik hamda mantiqiy uyg‘unlik yaratilgan.

Mehnat faolligining inson vujudiga va aqliga ta’siri haqida gap ketganda, turk xalqining mashhur:

“İşleyen demir pas tutmaz” (Ishlaydigan temir zanglamas) [1: 310] aforizmi diqqatni tortadi.

Bu aforizm o‘zbek tilidagi: “Oqar suv xor bo‘lmas, ishchan kishi zor bo‘lmas” [11: 52] hamda “Harakatsiz vujud - zanglagan pichoq” degan xalqona qarashlar bilan hamohangdir. Temirning zanglamasligi timsoli orqali xalq insonni doimiy harakatda, mehnatda bo‘lishga undaydi; harakatsizlik insoniy iqtidorni yo‘qqa chiqarishi ta’kidlanadi [1: 311].

Kasb-hunarning inson hayotidagi o‘rni ham har ikki an’anada yuksak baholanadi. O‘zbek tilida: “Hunar - oqar buloq, ilm - yonar chiroq” [11: 65], “Yigit kishiga yetmish hunar ham oz” [14: 104] deyilsa, Turk xalq maqollarida: “Sanat altın bileziktir” (San’at/hunar - oltin bilaguzukdir) [1: 388], “Ustasının elinden iş parıldar” (Ustasining qo‘lidan ish yarqiraydi) [15: 142] qabilidagi hikmatlar yetakchilik qiladi. Hunarni oltin bilaguzukka yoki oqar buloqqa qiyoslash insonning qo‘lidagi qobiliyati har qanday moddiy boylikdan ustun turishini, u hech qachon tugamaydigan xazina ekanini ko‘rsatadi [12: 86].

Halollik masalasida esa o‘zbek tilidagi:

“Halol mehnat - yaxshi ot, harom tomoq - yomon ot” [11: 82],

“Egri yo‘l bilan topilgan mol yo‘qqa ketar” [14: 112] maqollari,

Turk tilidagi: “Haramın temeli olmaz” (Haromning poydevori bo‘lmas) [1: 278], “Haydan gelen huya gider” (Oson/tekin kelgan narsa shamolga ketar) [17: 154] maqollari bilan bir xil axloqiy xulosani beradi. Peshana teri bilan topilmagan boylik egasiga hech qachon baraka keltirmasligi, aksincha, fojiaga yetaklashi qat’iy uqtiriladi.

2-bo‘lim. Nutq madaniyati, so‘z mas’uliyati va odob mezonlari. Sharqona axloqiy qarashlarda so‘z ulkan mas’uliyat va kishining ichki saviyasini ko‘rsatuvchi oyna sanalgan. Mahmud Qoshg‘ariy o‘z davridayoq qayd etgan: “Erdam boshi - til” (Fazilatning boshi - tildir) degan qoida o‘zbek va turk xalqlarida nutq madaniyatining bosh kodeksi bo‘lib xizmat qilgan [9: 145]. O‘zbek va turk paremiologiyasida til mas’uliyati eng avvalo uni tiyish, o‘ylab gapirish va so‘zning xatarli oqibatlaridan ehtiyot bo‘lish bilan bog‘liqdir [12: 98].

O‘zbek maqollarida: “Boshga balo - tildan” [11: 112],

“Til tig‘i qilichdan o‘tkir” [11: 115],

“Qilich yarasi bitar, til yarasi bitmas” [14: 140],

“O‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir” [11: 118].

Turk maqollarida: “Bülbülün çektiği dili belasıdır” (Bulbulning tortgan azoblari - tilining balosidir) [1: 182],

Dil kılıçtan keskindir” (Til qilichdan o‘tkirdir) [1: 215],

“Kılıç yarası geçer, dil yarası geçmez” (Qilich yarasi tuzalar, til yarasi tuzalmas) [1: 325],

“Boğaz dokuz boğumdur, sekizini yut, birini söyle” (Tomoq to‘qqiz bo‘g‘indir, sakkiztasini yut, bittasini gapir) [15: 88].

Kamgaplik va sukut saqlash mezonida ham mutlaq o‘xshashlik kuzatiladi. O‘zbek tilidagi: “Oz so‘zla - soz so‘zla” [11: 125],

“Gapning ko‘pi - eshakka yuk” [14: 152] iboralari,

Turk tilidagi: “Söz gümüşse sükût altındır” (So‘z kumush bo‘lsa, sukut oltindir) [1: 395],

“Çok laf yalansız, çok para haramsız olmaz” (Ko‘p gap yolg‘onsiz, ko‘p pul haromsiz bo‘lmas) [17: 94] maqollari bilan uyg‘unlashadi. Ortiqcha so‘z insonni muqarrar ravishda xato va yolg‘onga yetaklashi, shuning uchun kam gapirib, ko‘p tinglash aql va donishmandlik belgisi ekanligi uqtiriladi [12: 102].

Bu misollarda so‘z negizlarining o‘zi (“topib/qopib”, “bağ/dağ”) ichki qofiya hosil qilib, aforizmning esda oson qolishiga xizmat qiladi. Shuningdek, qadimgi umumturkiy alliteratsiya (bir xil undoshlarning takrori) o‘zbekcha “Til - tig‘, til bilgan - tog‘” hamda turkcha “Damlaya damlaya göl olur” paremiyalarida musiqiy ohang hosil qilgan [1: 205; 12: 145].

Sintaktik parallelizm va antiteza (zidlantirish) esa maqollarning mantiqiy poydevorini tashkil qiladi. Xalq haqiqatni ikkiga ajratib, birinchi qismda shart, ikkinchi qismda qat’iy hukmni zidlantiradi [13: 62]:

O‘zbekcha: “Yaxshilikka yaxshilik - har kishining ishidir, yomonlikka yaxshilik - er kishining ishidir” [11: 182];

Turkcha: “İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı” [1: 315].

Ushbu paremiya har ikki tilda mutlaq bir xil sintaktik qolipda qurilgan bo‘lib, unda insoniy burch bilan oliy mardlik darajasi antiteza vositasida qarama-qarshi qo‘yilgan.

MUHOKAMA. O‘zbek va turk xalq maqollarining qiyosiy-semantik va strukturaviy tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu ikki xalqning paremiologik fondi yagona etnomadaniy beshikdan oziqlangan. **Birinchidan**, axloqiy-didaktik tushunchalarning (mehnat, halollik, til madaniyati, sabr, mehmondo‘stlik) talqinida hech qanday ziddiyat yoki tafovut uchramaydi. Har ikki xalq ham mehnatni inson sha’nining asosi deb biladi, tilni esa ehtiyotkorlik bilan boshqarilishi zarur bo‘lgan eng o‘tkir qurol sifatida baholaydi. Mahmud Qoshg‘ariy davridan buyon yashab kelayotgan umumturkiy savlar bugungi kunda ham deyarli bir xil ma’no va shaklda qo‘llanib kelmoqda.

Ikkinchidan, milliy realiyalardagi tafovutlar mazmuniy farqni emas, balki lisoniy ifoda vositalarining rang-barangligini yuzaga keltirgan. Markaziy Osiyo voha dehqonchiligi o‘zbek maqollariga ariq, ekin, poliz, paxta va ketmon obrazlarini olib kirgan bo‘lsa, Anado‘lu geografiyasi turk maqollarini dengiz, kema, to‘lqin va baliqchilik timsollari bilan boyitgan. Bu hodisa tilning tabiiy-geografik muhitga moslashuvchanligini, xalqning o‘zini qurshab turgan voqelik vositasida mushohada yuritish qobiliyatini yaqqol tasdiqlaydi.

XULOSA. O‘zbek va turk xalq maqollarining qiyosiy tadqiqi quyidagi ilmiy xulosalarga asos bo‘ladi: Umumturkiy axloqiy kodeks mushtarakligi: O‘zbek va turk maqollari umumiy genetik ildizga ega bo‘lib, ularda insonparvarlik, halol mehnat, nutq odobi, mehmondo‘stlik va sabr kabi qadriyatlar yagona etnomadaniy kodeks sifatida amal qiladi. Tabiiy-geografik muhit va realiyalar differensiatsiyasi: O‘zbek maqollarida voha-dehqonchilik va irrigatsiya madaniyati asosiy metafora manbai bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, turk maqollarida dengizchilik, sohilbo‘yi turmush tarzi hamda tog‘ landshafti yetakchi badiiy timsollarni shakllantirgan. Bitta axloqiy xulosa turli geografik realiyalar vositasida verballashgan. Poetik struktura va aforistik quvvat uyg‘unligi: Maqollarning ixchamligi va barqarorligi barmoq vazni me’yorlari, tub o‘zaklar qofiyasi, sintaktik parallelizm hamda antiteza vositalariga tayanadi. Mazkur usullar xalq falsafasini tugallangan qat’iy hukm darajasiga ko‘taradi. Ilmiy va amaliy ahamiyat: Qiyosiy paremiologik tadqiqot natijalari turkiy xalqlar tilining leksik-semantik boyligini o‘rganish, qiyosiy frazeologiya va tarjima nazariyasini rivojlantirish hamda oliy ta’limda maxsus kurslar yaratish uchun xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alptekin A.B. Türk Masallarının Motif Yapısı. - Ankara: Akçağ Yayınları, 2002. - 288 s
2. Eshonqul J. Folklor: obraz va talqin. - Qarshi: Nasaf, 1999. - 144 b.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek xalq sehrli ertaklari poetikasi. - Toshkent: Fan, 1996. - 182 b.
4. Kaya D. Anonim Türk Halk Şiiri ve Masalları. - Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. - 368 s.
5. Mirzayev T. Xalq donishmandligi va uning poetik ifodasi // O‘zbek tili va adabiyoti. - 2001. - №4. - B. 11-16.
6. Mirzayev T., Musaqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. - Toshkent: Sharq, 2005. - 512 b.
7. Musaqulov A. O‘zbek xalq maqollari poetikasi. - Toshkent: Fan, 1995. - 192 b.
8. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. - 528 b.
9. Sakaoğlu S. Masal Araştırmaları. - Ankara: Akçağ Yayınları, 1999. - 344 s.
10. Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Türk Atasözleri. - Ankara: Özdemir Basımevi, 1994. - 480 s